

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen : Schiedam,
Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw**

Wit, J.M. de

Citation

Wit, J. M. de. (2008, September 4). *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen : Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw*. Uitgeverij Aksant. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13076>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13076>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Woord vooraf

Maertgen Juijst maakte zich grote zorgen toen zij koopman Allert Arijensz vroeg om in West-Indië te informeren naar het lot van haar man, die met het schip *Het Wapen van Delft* vanuit Schiedam naar Brazilië vertrokken was. Zij had al vier jaar niets meer van haar echtgenoot vernomen.

De afgelopen jaren werden mijn gedachten bevolkt door vrouwen zoals Maertgen, die prominent aanwezig waren in de zeevarende gemeenschappen waar mijn onderzoek over gaat. Vaak werd ik getroffen door de onzekerheid van hun bestaan en de eenzaamheid die uit het bronnenmateriaal sprak. Hoewel ook een proefschrift schrijven vaak een eenzaam avontuur is, wist ik mij tijdens mijn onderzoek gesteund door mijn omgeving, zowel op mijn werk als thuis. Op deze plaats wil ik dan ook graag een aantal van die steunpilaren bedanken. Allereerst gaat mijn dank uit naar degene die ik volgens het Leidse promotiereglement niet mag noemen, voor zijn waardevolle commentaar, maar vooral ook voor zijn geduld en de nooit aflatende aansporingen om het project tot een goed einde te brengen.

Bij de vakgroep Economische en Sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam ontstond mijn belangstelling voor de vroegmoderne tijd en mijn liefde voor archiefonderzoek. Ook na mijn aanstelling in Leiden bleef ik contact houden met de vakgroep. Met mijn collega's van het project *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw* kon ik zowel tijdens de officiële bijeenkomsten als daarbuiten van gedachten wisselen over alles wat met het onderzoek te maken had. De studenten die deelnamen aan mijn werkcolleges over zeevarende gemeenschappen droegen door hun enthousiasme in belangrijke mate bij aan het plezier dat ik aan mijn werk in Leiden beleefde. Mijn latere collega's van het Instituut voor Maritieme Historie bleven steeds belangstellend vragen naar de vorderingen van het langdurige project en ook mijn collega's van het Marinemuseum toonden veel interesse.

Piet Boon, Arie van der Schoor, Ingrid van der Vlis, Willem Stuve en Adri van Vliet gaven mij tips over archieven en advies over de interpretatie van bronnen. De gesprekken die ik met Harm Nijboer had brachten mij vaak op nieuwe ideeën. De heer J. Mulder die helaas overleden is, voorzag mij van tal van genealogische gegevens over de Schiedamse bevolking en de heer P. Hollander deed speciaal voor mij onderzoek in de Doop- en Trouwregisters van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde. De archiefmedewerkers van het gemeentearchief in Schiedam en van de (voormalige) gemeentearchieven van Maassluis en Monster sjoewden onvermoeibaar met stapels materiaal en brachten me ontelbare kopjes koffie. Bijzondere herinnerin-

gen bewaar ik aan het (voormalige) Weeshuisarchief in Maassluis, waar ik letterlijk werd opgesloten met het bronnenmateriaal en waar de familie Pronk mij zelfs met taart verwelkomde.

Ook de Grote Kerk van Maassluis vormde een prachtig decor voor het doen van onderzoek. Nog leuker was het dat ik daar samen met Hester Dibbits naar toe ging, met wie ik niet alleen over zeventiende-eeuws Maassluis kon praten, maar ook over tal van andere onderwerpen. Van collega's werden we vriendinnen. Ook met Herman Ketting gingen de gesprekken al heel snel niet meer alleen maar over zeventiende-eeuwse zeelieden. Zowel Hester als Herman lazen bovendien alle versies van het manuscript en voorzagen het van hun kundig commentaar. Gabriëlle Dorren, Sandra Langereis, Luuc Kooijmans en Conrad Gietman deden dat bij de eerste versie van het boek. Ariadne Schmidt becommentarieerde de hoofdstukken over vrouwenarbeid en het zeemanshuwelijk. Harry de Bles wil ik niet alleen bedanken voor het corrigeren van de proefdrukken, maar ook voor de ruimte die hij mij bij diverse gelegenheden geboden heeft om ondanks alle drukke werkzaamheden in het Marinemuseum tijd aan mijn proefschrift te besteden.

Mijn basketbalteam en vrienden en vriendinnen zorgden in al die jaren voor de broodnodige ontspanning. Op deze plek wil ik vooral Anja den Besten en Mariëlle Mulder noemen. Onze vriendschap is mij heel dierbaar. Zonder de belangstelling en liefde van het thuisfront had ik het nooit gered. Mijn ouders, Han en Atie, hebben mij van jongs af aan gestimuleerd mijn eigen pad te kiezen en hebben altijd grote belangstelling gehad voor de inhoud van het onderzoek. Nooit hebben ze getwijfeld aan de goede afloop. Mijn man Sander met zijn nuchtere kijk op de wereld, zijn praktische instelling en zijn gevoel voor humor heeft me door menig dal gesleept. Hij klaagde nooit als ik weer eens boven zat te werken, hoewel hij zich wel eens afvroeg waarom er altijd vlak voordat we op vakantie gingen een deadline gehaald moest worden. Onze mooie zoon Leon kreeg wel genoeg van het feit dat mama steeds op zolder zat. In het afgelopen jaar stond hij vaak onderaan de trap te roepen waar ik toch bleef. Tot slot wil ik nog graag mijn oma noemen, die mij met haar doorzettingsvermogen en levenswijsheid altijd tot voorbeeld geweest is. Ik ben heel blij dat zij de voltooiing van dit proefschrift nog mee mag maken. Ik draag dit boek aan haar op en aan mijn zoon, de oudste en de jongste generatie met wie ik verbonden ben.

Amsterdam, maart 2008

Voor Anneke Blaak-Eerden en Leon Alink

Inhoud

Inleiding	13
<i>Afbakening</i>	18
<i>Opzet van het onderzoek</i>	20
1 Het Maasmondgebied en de Zijde in vogelvlucht	21
Van Prehistorie tot het begin van de Nieuwe Tijd	21
<i>Geografie en economie</i>	21
<i>Verstedelijking</i>	22
<i>Scheepvaart</i>	23
<i>De Zijde</i>	24
De Gouden Eeuw	25
<i>De Opstand</i>	25
<i>Bevolking</i>	26
<i>Economische voorspoed</i>	27
<i>Oorlog</i>	31
Na 1650	31
2 Drie zeevarende gemeenschappen	35
De havenstad Schiedam	35
<i>In en rond de haven</i>	37
<i>Bevolkingsomvang en demografische patronen</i>	38
<i>Beroepsstructuur</i>	40
Het verstedelijkte vissersdorp Maassluis	41
<i>In en rond de haven</i>	45
<i>Bevolkingsomvang en demografische patronen</i>	46
<i>Beroepsstructuur</i>	47
Het kustdorp Ter Heijde	49
<i>Het strand en het schuitegat</i>	52
<i>Bevolkingsomvang en demografische patronen</i>	53
<i>Beroepsbevolking</i>	53
Tot besluit	54

3 De arbeidsmarkt voor zeevarenden	55
De maritieme arbeidsmarkt in de Republiek	56
<i>De vraag naar zeelieden</i>	56
<i>Een gesegmenteerde arbeidsmarkt</i>	58
<i>Het platteland en de arbeidscyclus</i>	59
<i>Van arbeidscyclus naar specialisatie</i>	60
Maritieme werkgelegenheid in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde	64
<i>Zeelieden in soorten en maten</i>	64
<i>Schiedam</i>	65
<i>Maassluis</i>	67
<i>Ter Heijde</i>	69
Tot besluit	71
4 Werkgevers en werknemers: reders, schippers en scheepsvolk	73
Werkgevers	73
<i>Partenrederij</i>	73
<i>Langetermijnontwikkelingen in het systeem van partenrederij</i>	76
<i>Schiedamse reders</i>	78
<i>Reders uit Maassluis</i>	80
<i>Reders uit Ter Heijde</i>	81
Rekrutering	82
<i>Visserij</i>	82
<i>Koopvaardij</i>	86
<i>Walvisvaart</i>	87
<i>Marine</i>	88
<i>VOC</i>	91
<i>Een gesegmenteerde arbeidsmarkt?</i>	94
Werknemers	96
<i>Leeftijden</i>	96
<i>Burgerlijke staat</i>	99
Tot besluit	101
5 Mannenwerk	105
Werk op zee	106
<i>Haringvisserij</i>	106
<i>Kabeljauw- en schelvisvisserij</i>	107
<i>Kustvisserij</i>	109
<i>Walvisvaart en koopvaardij</i>	111
<i>VOC en marine</i>	112

Arbeidsvoorwaarden en lonen	113
<i>Haringvisserij</i>	113
<i>Kabeljauwvisserij</i>	116
<i>Kustvisserij</i>	118
<i>Walvisvaart</i>	119
<i>Koopvaardij</i>	120
<i>VOC en marine</i>	121
<i>Lonen in vergelijkend perspectief</i>	124
Risico's en verzekeringen	126
Neveninkomsten op zee	131
Neveninkomsten aan de wal	133
Tot besluit	135
6 Vrouwenwerk	137
Vrouwen in de meerderheid?	142
Juridische status	144
Vrouwenberoepen?	147
Werkende zeemansvrouwen	149
<i>Productie van netten en lijnen</i>	150
<i>Het keuren van netten</i>	153
<i>Visverwerking en vishandel</i>	154
<i>Rederij</i>	158
<i>Kroeghoudsters, herbergiersters en tapsters</i>	159
<i>Bevoorrading van schepen, detailhandel en venterij</i>	161
<i>Huishoudelijk werk</i>	163
<i>Kostgangers en pleegkinderen</i>	166
Overige bronnen van inkomsten	168
<i>Zelfvoorziening, ruilhandel, leven op krediet en onderlinge hulp</i>	168
<i>Criminaliteit</i>	169
<i>Bedeling</i>	172
Het maritieme huishouden als economische eenheid	174
Tot besluit	176
7 Het zeemanshuwelijk	179
Het vroegmoderne huwelijk	181
<i>Wetgeving</i>	181
<i>Van ideaalbeeld naar praktijk</i>	182
Demografische aspecten van het zeemanshuwelijk	183
<i>Het ritme van de zeevaart</i>	184
<i>Gezinsgrootte</i>	184

Vrijen	186
<i>Verkering</i>	186
<i>De trouwbelofte</i>	187
<i>Zeemansvriendinnen als ongehuwde moeders?</i>	190
Trouwen	191
Hertrouwen	194
Gescheiden sferen: het zeemanshuwelijk in de praktijk	197
<i>Vrouwen aan boord?</i>	197
<i>Afscheid en thuiskomst</i>	201
<i>Heimwee en onzekerheid</i>	205
<i>Seksualiteit</i>	210
<i>De zeemansvrouw als intermediair</i>	215
Tot besluit	217
8 Sociale status en beroepsidentiteit	219
De economische sector	221
<i>Vermogen</i>	221
<i>Zeevaart en armoede</i>	224
<i>Alfabetisering</i>	227
De sociale sector	232
<i>Wonen</i>	232
<i>Koophuizen</i>	237
<i>Het Oudemannenhuis</i>	238
<i>Sociale relaties en groepsidentiteit</i>	244
<i>Kleding en uiterlijk</i>	245
De politieke sector	256
<i>Schiedam</i>	256
<i>Maassluis</i>	258
<i>Ter Heijde</i>	260
Tot besluit	261
9 Godsdienstig leven	265
Religie in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde	268
<i>Schiedam</i>	268
<i>Maassluis</i>	272
<i>Ter Heijde</i>	276
<i>Eenheid of diversiteit?</i>	277
Opvoeding en scholing	279
<i>Liedboekjes</i>	283
<i>Zeemansvademecums</i>	286

Zeelieden en de kerk	293
<i>Lidmaten</i>	293
<i>De kerkenraad</i>	294
<i>Kerkelijke tucht</i>	297
<i>Vloekende zeelieden</i>	297
Zeemansvrouwen en de kerk	299
<i>Vrouwelijke lidmaten in de meerderheid</i>	299
<i>De kerkgemeenschap: troost en sociaal vangnet</i>	302
De kerk en de gemeenschap: sociale aspecten van het geloof	306
<i>Doop en trouw</i>	306
<i>Sterven en begraven</i>	307
<i>Armenzorg</i>	311
Zeelieden en geloofsbeleving	313
<i>Geloof en de keuze voor het zeevarend bestaan</i>	313
<i>Geloof en rekrutering</i>	315
<i>Volksgeloof</i>	318
<i>De reddingsgedachte</i>	323
Tot besluit	325
Samenvatting en conclusie	327
Bijlagen	335
Afkortingen	341
Bibliografie	343
Summary	363
Zakenregister	371
Over de auteur	376

Inleiding

In de kleine havenstad Schiedam begaf schippersvrouw Jannetje Jansdr. zich op 5 september 1683 naar de notaris. Daar machtigde zij Theunis Jansz. van Wijck om drieduizend gulden te innen bij de kooplieden bij wie haar man Adriaen Adriaensz. de Roo zich verzekerd had voor het geval hij in Barbarijse gevangenschap mocht geraken.¹ Met het verzekeringsgeld kon Jannetje haar man vrijkopen. In veel slechtere financiële omstandigheden verkeerde de Maassluise vissersvrouw Willemetje Dircksdr., toen zij in 1655 kussens en een deken van de lokale diaconie ontving. Zij beloofde hiervoor te zullen betalen als haar man ‘zijn eerste reijs’ gedaan zou hebben.² Het vissersechtpaar Van der Elst uit Ter Heijde nam in 1668 een weesjongen in huis en beloofde hem te voeden en te kleden. Daar stond tegenover dat de jongen met zijn pleegvader mee naar zee zou gaan en dat hij het geld dat hij daarmee verdiende zou afdragen aan het vissersgezin.³

Dit zijn slechts drie korte verhalen die het leven van de inwoners van het Maasmondgebied in de zeventiende-eeuwse Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden illustreren. Er zijn weinig beroepen die de vroegmoderne Republiek zo goed symboliseren als dat van de zeeman. Tussen 1580 en 1680 steeg het aantal mensen dat op zee aan de kost kwam aanzienlijk. Omstreeks 1680 schommelde het aantal zeevarenden op schepen die jaarlijks vanuit de Nederlandse havens vertrokken rond de vijftigduizend personen.⁴ Hoewel in sommige takken van scheepvaart, zoals bij de VOC en marine, veel buitenlanders aanmonsterden, was het overgrote deel van de zeelieden afkomstig van eigen bodem. In talloze dorpen en steden werd het leven in belangrijke mate bepaald door het ritme van de zeevaart. Een groot gedeelte van de mannelijke beroepsbevolking was daar bijna voortdurend afwezig. Dit gold zeker in het Maasmondgebied, dat gedurende de gehele zeventiende eeuw een belangrijk reservoir van zeelieden vormde.

C.A. Davids heeft in zijn schets van de zeventiende-eeuwse zeeman beschreven hoe nauw de cultuur van zeelui en de maatschappij in de Gouden Eeuw verbonden waren. Zowel in de Nederlandse literatuur als in de schilderkunst was de zee een populair thema. Dit was een gevolg van de enorme expansie van de Nederlandse

1 GAS, ONA, nr. 790, 25, 5 september 1683.

2 KAM, ADHG, nr. 261, 1655.

3 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 4 februari 1668.

4 Davids, ‘Maritime labour in the Netherlands’, 42.

scheepvaart vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw.⁵ Niet alleen kooplieden, maar ook andere inwoners van de Republiek waren op de een of andere manier betrokken bij die expansie. In havensteden en kustdorpen waren velen voor hun levensonderhoud afhankelijk van de maritieme sector omdat ze er goederen en diensten aan leverden of er grondstoffen voor hun eigen bedrijf aan ontleenden. Dankzij het systeem van partenrederij, de meest voorkomende bedrijfsvorm in de haringvisserij, koopvaardij, de walvisvaart en de kaapvaart, konden inwoners van de Republiek bovendien rechtstreeks investeren in de scheepvaart.

Hoewel er sprake was van een grote betrokkenheid bij de zeevaart bleef er volgens Davids toch een duidelijk onderscheid bestaan tussen zeelieden en de mensen die hun brood aan de wal verdienden. Zeelieden zouden dit onderscheid zelf gecultiveerd hebben door iedereen die voor het eerst een reis buitengaats maakte een zeedoop te laten ondergaan. Het onderscheid tussen de burgers aan de wal en de buitenstaanders op zee is in de maritiemhistorische literatuur lange tijd een vanzelfsprekendheid geweest. De zeeman werd geportretteerd als een ruige figuur die met zijn afwijkende kleding en gedrag eigenlijk niet in de samenleving aan de wal paste.⁶

Inmiddels is in dit beeld wel enige nuancering aangebracht. Onderzoek heeft uitgewezen dat dé zeeman niet bestond. Lonen en arbeidsomstandigheden varieerden sterk in de diverse takken van scheepvaart, zeelieden wisselden hun werk op zee af met arbeid aan de wal en aan boord bestonden grote verschillen tussen de officieren en het scheepsvolk.⁷ Toch is de kennis over zeevarenden ten tijde van de Republiek nog steeds fragmentarisch. Studies van Herman Ketting en Roelof van Gelder hebben de mens achter de zeeman wat betreft de vaart op Azië op fraaie wijze over het voetlicht gebracht⁸, maar naar zeevarenden die werkzaam waren in

5 Davids, 'De zeeman', 95-130. Overigens was de zeevaart ook in de rest van Europa een belangrijk thema in de kunsten zie: Mollat du Jourdin, *Europe and the sea*, 201-210. Volgens D.E. Kennedy was één van de meest opvallendste kenmerken van vroegmodern Engeland dat de interesse van het publiek meer uitging naar de kunst en literatuur over zeevaart dan naar de realiteit van het zeevarend bestaan. Kennedy, 'The crown and the common sea men in Early Stuart England', 172.

6 Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, 227-228; Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, 41-42; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 390. Voor kanttekeningen zie: Braunius, 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman'; Boon, *Bouwers van de zee*, 140. Overigens heeft het stereotype beeld van de zeeman als buitenstaander ook in de Anglo-Saxische literatuur heel lang de boventoon gevoerd. Zie voor commentaar hierop onder andere: Vickers, 'Beyond Jack Tar' en G.F. Lorentz, *Bristol fashion*.

7 Davids, 'Maritime labour in the Netherlands'; zie ook Van Royen, 'The national maritime labour market'; Boon, *Bouwers van de zee*.

8 Ketting, *Leven, werk en rebellie*; Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*; Van Gelder, *Naporra's omweg*.

andere takken van scheepvaart is relatief weinig onderzoek gedaan.⁹ Bovendien heeft de nadruk bij het onderzoek naar de maritieme arbeidsmarkt tot nog toe gelegen op de geografische herkomst en sterftcijfers van zeelieden, waardoor de mechanismen die de werking van die arbeidsmarkt bepaalden zoals arbeidscycli, gezinspatronen, leeftijden, verdiensten en carrièrepatronen nog onvoldoende zijn belicht. In de optiek van Davids zouden micro-analyses in deze tekortkomingen moeten voorzien.¹⁰ Het onderzoek van Piet Boon naar zeelieden op het West-Friese platteland rond 1680 is deels gebaseerd op dergelijke micro-analyses. Het speerpunt ligt niet langer bij kwantitatieve gegevens over schepen, maar bij de zeelieden zelf en hun uitgangssituatie aan de wal.¹¹ Om de kennis over maritieme geschiedenis te verdiepen moet kortom aandacht worden besteed aan de gemeenschappen waaruit zeelieden voortkwamen: de zeevarende of maritieme gemeenschappen.

Davids heeft het begrip zeevarende of maritieme gemeenschap gedefinieerd als een dorp, stadje of stadsbuurt waar een aanzienlijk deel van de bevolking de kost gedeeltelijk of geheel door de zeevaart verdient of direct van de zeevaart afhankelijk is.¹² Buitenlandse historici, sociologen en antropologen hebben meer dan in Nederland aandacht besteed aan dit type gemeenschap. P.H. Fricke constateerde dat zeevarende gemeenschappen een cyclisch patroon kenden als gevolg van het vertrek en de aankomst van schepen en vissersvaartuigen. Het werk in de zeevaart en de organisatie van de bemanning vormden de basis voor de sociale structuur voor zowel de scheepsgemeenschap als voor de gemeenschap aan de wal.¹³ M. Mollat du Jourdin beschreef hoe in Franse maritieme gemeenschappen de zee en de visserij de samenleving vormgaven. De zee was niet alleen de werkplek voor een gedeelte van de bevolking, maar bepaalde het leven van de mannen, vrouwen en kinderen die er van afhankelijk waren. Hun mentaliteit en cultuur werd door de zee 'geschapen'.¹⁴ Trevor Lummis karakteriseerde vissersgemeenschappen als een *occupational community*, een samenleving die volledig georiënteerd was op één bedrijfstak.¹⁵

9 Met uitzondering van Boon, *Bouwers van de zee* en Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot* voor zeevarenden op de koopvaardij. Voor zeevarenden op de oorlogsvloot zie Bruijn, *Varend verleden*. Over vissers: Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot 1580-1650'.

10 Davids, 'Maritime labour in the Netherlands', 41-71.

11 Boon, *Bouwers van de zee*.

12 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, 15.

13 Fricke, 'Seafarer and community', 1-7.

14 Mollat de Jourdin, *Europe and the sea*, 153; zie ook Cabantous, 'Des paysans pour la mer'; Cabantous, *Dix milles marins*. Voor een uitgebreide verhandeling over het begrip maritieme gemeenschap zie ook Hagmark, *Women in maritime communities*.

15 Lummis, *Occupation and society*, 4; Overigens geeft Lummis aan dat het begrip 'occupational community' doorgaans gebruikt wordt om de mannelijke beroepsbevolking te omschrijven in een samenleving die georiënteerd is op één bedrijfstak.

Eén van de voordelen van deze benadering vanaf de wal is dat er aandacht geschonken kan worden aan de gezinssituatie van zeelieden. Analoog aan de typering van zeelieden als buitenstaanders werden ze in de literatuur tot voor kort geportretteerd als vrijgezel. Het zeemansberoep zou voorbehouden zijn geweest aan jonge, ongebonden mannen, omdat de lonen in de scheepvaart te laag zouden zijn geweest om een gezin van te kunnen onderhouden.¹⁶ Hierbij werd echter geen rekening gehouden met het feit dat zeventiende-eeuwse huishoudens, zeker die in de lagere sociale regionen van de samenleving, als *family economy* getypeerd kunnen worden. In principe droegen alle gezinsleden bij aan het inkomen door verschillende werkzaamheden met elkaar te combineren.¹⁷ Recent onderzoek heeft dan ook uitgewezen dat zeelieden wel degelijk een gezin hadden, zelfs een groot gedeelte van het scheepsvolk aan boord van Oost-Indiëvaarders was getrouwd.¹⁸ Met uitzondering van studies van Daniëlle van den Heuvel en Manon van der Heijden over vrouwen van VOC-zeelieden in respectievelijk Enkhuizen en Rotterdam is er in Nederland nog vrijwel geen onderzoek verricht naar zeemansvrouwen.¹⁹

Anders is dat in de buitenlandse literatuur. Sprak de Britse historica Valerie Burton in 1991 nog over de *genderblindness* van de maritieme geschiedschrijving,²⁰ de laatste jaren is er in toenemende aandacht voor vrouwen in maritieme gemeenschappen.²¹ In Britse en Amerikaanse literatuur wordt de positie van vrouwen van zeevarenden omschreven als *occupational widowhood*.²² De aard van het zeemanswerk bracht met zich mee dat de mannen van huis waren en een aantal taken binnen de gemeenschap niet konden uitoefenen. De sterke scheiding tussen de mannen- en vrouwenwereld resulteerde in een grotere verantwoordelijkheid en

Dit is volgens Lummis ten onrechte, omdat zeker in het geval van vissers die voortdurend weg zijn, de gemeenschap juist gevormd wordt door de vrouwen en kinderen die achterblijven. Zie voor vissersgemeenschappen ook: Sider, 'The ties that bind'; Löfgren, 'Marine ecotypes in Preindustrial Sweden'; Vickers, *Farmers and fisherman*. Voor Nederland zie Van Ginkel, *Elk vist op zijn tijd*; Van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis*.

16 J.R. Bruijn en J. Lucassen stelden in 1980 dat de lonen bij de VOC zo laag waren dat het onwaarschijnlijk was dat zeelieden die naar de Oost vertrokken getrouwd waren. Bruijn en Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie*, 18.

17 Knotter, 'Problemen van de family economy'; zie ook hoofdstuk 6.

18 Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 58; De Wit, 'Seamen and shore women'; Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 53-54; Van der Heijden, 'Achterblijvers', 181-212; Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 30-42; Bruijn, 'Career patterns', 33; Boon, *Bouwers*, 118; De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk'.

19 Van den Heuvel, *Bij uijtlandigheid van haar man*.

20 Burton, 'The myth of bachelor Jack', 182.

21 Zie bijvoorbeeld: Creighton en Norling (red.), *Iron men, wooden women*; Fury, 'Elizabethan seamen'; Norling, *Captain Ahab had a wife*; Forman Crane, *Ebb tide in New England*; Geistdorfer, Leblic (red.), *Anthropologie maritime*.

22 Lorentz, *Bristol fashion*, 283.

een zekere mate van vrijheid voor zeemansvrouwen.²³ Deze vrijheid van handelen kreeg in de vroegmoderne Republiek juridisch vorm door middel van aktes van procuraties die zeelieden op naam van hun echtgenote lieten opmaken. Hierdoor waren zeemansvrouwen in tegenstelling tot andere getrouwde vrouwen gemachtigd om zelfstandig financiële zaken af te handelen.

De veelvuldige afwezigheid van mannen had ook invloed op het zeemanshuwelijk. Cheryl Fury heeft in haar studie over zeelieden in vroegmodern Engeland gewezen op het feit dat zeemansvrouwen stressvolle situaties, zoals de geboorte van een kind of het overlijden van een familielid, alleen moesten zien te verwerken.²⁴ Zeventiende-eeuwse moralisten, zoals Jacob Cats, erkenden de onzekere positie van zeemansvrouwen en waarschuwden voor de ontrouw die daaruit voort zou kunnen komen. Volgens Van der Heijden waren vrouwen van Oost-Indiëvaarders inderdaad geneigd tot overspel als gevolg van het feit dat ze jarenlang alleen waren en in onzekerheid verkeerden over het lot van hun echtgenoot.²⁵

Het onderzoek naar zeevarende gemeenschappen biedt ook de mogelijkheid om de sociale positie van zeevarenden in de (lokale) samenleving te bestuderen. Volgens Fricke vormde de organisatie van de bemanning een blauwdruk voor de sociale structuur in de zeevarende samenleving. Boon liet in zijn studie naar zeevarenden van het West-Friese platteland op grond van criteria als bezit en politieke invloed zien dat zeelieden zeker niet tot de laagste sociale klasse van de samenleving behoorden.²⁶

Tot slot kan door middel van het onderzoek naar zeevarende gemeenschappen aandacht besteed worden aan een aspect van het zeemansleven dat erg onderbelicht is gebleven: religie. Volgens Marcus Rediker hadden zeelieden niet veel op met de leerstellingen van het christelijk geloof.²⁷ Eén van de oorzaken hiervoor zou zijn, dat zeelieden zich het grootste gedeelte van het jaar buiten de invloedssfeer van samenleving en kerk bevonden. Volgens A. Th. van Deursen betekende de 'ongebonden levenswandel' van zeelieden echter niet dat zij geen religieus besef hadden en Ketting heeft aangetoond dat religie wel degelijk deel uitmaakte van de belevingswereld van Oost-Indiëvaarders.²⁸

In dit boek zullen genoemde onderwerpen nader worden uitgediept door een gedetailleerd onderzoek naar drie zeevarende gemeenschappen in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied. Zo kan antwoord gegeven worden op de vraag

23 Lorentz, *Bristol fashion*, 298.

24 Fury, *Tides in the affairs of men*, 472; Fury 'The impact of war upon sailors wives', 3. Zie ook Hubbard, 'Alone, yet not alone', 5.

25 Van der Heijden, *Achterblijvers*, 198-200.

26 Boon, *Bouwers van de zee*, 180-184.

27 Zie bijvoorbeeld Rediker, *Between the devil and the deep blue sea*, 149, 167, 172-179, 185, 189, 201.

28 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 18-19; Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 188-201.

op welke manier de economische afhankelijkheid van de zeevaart het dagelijks bestaan in deze gemeenschappen beïnvloedde. Geanalyseerd zal worden hoe de (dominantie van de) zeevaart invloed had op het werk dat mannen en vrouwen deden, op het huishouden en het gezin, op de sociale verhoudingen binnen de samenleving en op het godsdienstig leven. Omdat de onderzoeksperiode de gehele zeventiende eeuw beslaat kan tevens bezien worden in hoeverre de veranderingen die gedurende die eeuw binnen de scheepvaart plaats hadden, hun weerslag hadden op de samenleving aan de wal.

Afbakening

Het Maasmondgebied fungeerde in de zeventiende eeuw als belangrijk reservoir van zeelieden die werk vonden in alle voorkomende takken van scheepvaart. Deze zeelieden waren voornamelijk afkomstig uit steden zoals Rotterdam, Schiedam en Delft, maar ook uit vissersgemeenschappen zoals Vlaardingen, Maassluis, Middelharnis en Zwartewaal. Ook vanaf de kust, ook wel de Zijde genoemd vertrokken zeelieden om op zee de kost te verdienen. De Maasmond is interessant omdat er met uitzondering van de studie van Adri van Vliet naar de visserij in deze regio weinig onderzoek is gedaan naar dit herkomstgebied van zeelieden.²⁹ Tot nu toe waren maritiemhistorische studies vooral op Noord-Holland gericht, waar de zeevaart voornamelijk emplooi bood aan de op het platteland levende bevolking. Het onderzoek van Boon naar zeevarenden op het West-Friese platteland heeft uitgewezen dat in het bewuste gebied de combinatie van agrarische werkzaamheden en scheepvaart veel voorkwam.³⁰ Zoals uit dit boek zal blijken was de zeevaart in het Maasmondgebied juist meer een stedelijke aangelegenheid. Boeren-zeevarenden kwamen hier nauwelijks meer voor. Zeelieden specialiseerden zich, waardoor ze het hele jaar door de kost op zee konden verdienen. Bovendien bleef het Maasmondgebied tot ver in de achttiende eeuw van belang als herkomstgebied van zeevarenden, terwijl het Noord-Hollandse platteland vanaf het einde van de zeventiende eeuw in dit opzicht aan belang inboette.³¹

Het onderzoek concentreert zich op drie zeevarende gemeenschappen. De kleine havenstad Schiedam, het verstedelijkte vissersdorp Maassluis en het kustdorpje Ter Heijde. In deze gemeenschappen was het grootste gedeelte van de bevolking gedurende de zeventiende eeuw direct of indirect betrokken bij de zee-

²⁹ Van Vliet, *Vissers en kapers*.

³⁰ Boon, *Bouwers van de zee*.

³¹ De afname van het aantal zeelieden op het Noord-Hollandse platteland heeft tot veel discussie geleid zie: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 362-45; Knotter, 'De Amsterdamse scheepvaart en het Noordhollandse platteland', 281-290; Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*; Van der Woude, 'De contractiefase van de seculaire trend', 298-373; Van Royen, 'De zeeman en de seculaire trend', 209-223; Van Royen, 'Manning the Merchant Marine', 1-27; Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*, 42-45; Boon, *Bouwers van de zee*, 210-214.

vaart. In omvang en structuur waren er duidelijke verschillen. Schiedam had een snel groeiende bevolking die gedeeltelijk bestond uit eigen burgers, maar voor een ander gedeelte uit rondzwerfende buitenstaanders, die veelal op zoek waren naar werk in de scheepvaart. Rond 1622 had de stad zo'n zesduizend inwoners. Zeelieden uit Schiedam werkten in de haringvisserij, koopvaardij of walvisvaart. Ook monsterden zij aan bij de marine en VOC. Het grootste gedeelte van vraag en aanbod op de maritieme arbeidsmarkt echter, werd bepaald door lokale werkgevers en werknemers. Schiedam kan dan ook omschreven worden als *home port*.³² Maassluis was aanvankelijk niet meer dan een nederzetting, maar door de bloei van de visserij en de afscheiding van het agrarische Maasland in 1614 ontwikkelde deze plaats zich in razend tempo tot welvarend dorp. Rond 1622 telde het dorp zo'n drieduizend inwoners, die voornamelijk in de kabeljauwvisserij en haringvisserij werkzaam waren. Hoewel het dorp een verstedelijkt aanzien bood, door het ontbreken van agrarische activiteit van enige omvang, bleef het gedurende de zeventiende eeuw wel zo klein dat de meeste inwoners elkaar gekend moeten hebben. Door de sterke verwevenheid van de visserij met het maatschappelijk leven van het dorp, kan Maassluis gekenschetst worden als een *occupational community*. In het kleine dorp Ter Heijde, gelegen aan de Zijde, leefden de inwoners voornamelijk van de kustvisserij. Rond 1622 waren dat er zo'n 560. Door overstromingen en zandverstuivingen geteisterd daalde het aantal inwoners in de loop van de eeuw echter tot tweehonderd. Ook Ter Heijde kan als *occupational community* omschreven worden.

De keuze voor juist deze drie gemeenschappen is voor een belangrijk gedeelte gebaseerd op de aard en omvang van het aanwezige bronnenmateriaal. Omdat Schiedam, Maassluis en Ter Heijde relatief kleine gemeenschappen waren, was het mogelijk om een groot scala aan beschikbare bronnen voor de gehele zeventiende eeuw door te nemen. Hierdoor is het mogelijk om ook langetermijntoontwikkelingen te signaleren. Door het verschil in omvang en in economische oriëntatie bieden de drie gemeenschappen bovendien voldoende stof voor onderlinge vergelijking. Hierbij moet wel aangetekend worden dat zeevarenden die hun brood in de visserij verdienden de meeste aandacht krijgen in dit boek. Twee van de drie gemeenschappen (Maassluis en Ter Heijde) waren immers vissersplaatsen en ook in de havenstad Schiedam vormden vissers een belangrijke groep onder de zeevarenden.

Het bestudeerde bronnenmateriaal is zeer divers van aard. Belastingkohieren leveren informatie over de demografie en zijn bruikbaar om uitspraken te doen over de sociaaleconomische positie van de inwoners van de gemeenschappen. Certificatieboeken en haringcertificatieboeken bieden inzicht in de aard en de omvang van de maritieme werkgelegenheid. Het visserijarchief in Maassluis vormt wat dit betreft ook een goede bron. Niet alleen geeft dit archief inzicht in de omvang

³² Lorentz, *Bristol fashion*, 129-131.

van de haring- en kabeljauwvisserij, maar het biedt ook een schat aan informatie betreffende het reilen en zeilen van deze bedrijfstak. Rijk aan informatie zijn ook de notariële archieven, die helaas niet altijd even makkelijk toegankelijk zijn. Het Schiedamse notarieel archief is dit gelukkig wel. Door een trefwoordenindex was het mogelijk om zeevarenden en hun gezinnen eenvoudig terug te vinden. Het oud-rechterlijk archief in de drie plaatsen levert veel informatie over het dagelijks leven van de inwoners, evenals de kerkenraadsnotulen. Voorts zijn instellingsarchieven geraadpleegd, zoals het Weeshuisarchief van Maassluis en het archief van het Fabri- of Oudemannenhuis in Schiedam.

Opzet van het onderzoek

In het eerste hoofdstuk van dit boek staat de geschiedenis van het Maasmondgebied en zijn bewoners centraal. Vervolgens maken we in hoofdstuk 2 een denkbeeldige wandeling door zeventiende-eeuws Schiedam, Maassluis en Ter Heijde, tijdens welke we in het kort kennis maken met de bewoners van de gemeenschappen.

In hoofdstuk 3 wordt een aantal kernbegrippen met betrekking tot de maritieme arbeidsmarkt op een rij gezet. Tevens wordt een schatting gemaakt van de werkgelegenheid in de maritieme sector. De werkgevers en werknemers in die sector zijn het onderwerp van hoofdstuk 4. Wie waren de werkgevers, welke plaats hadden zij in de zeevarende samenleving en op welke wijze rekruteerden zij de bemanning voor hun schepen? En wie waren de mannen die op de schepen vanuit Schiedam, Maassluis en Ter Heijde vertrokken? In hoofdstuk 5 wordt het werk dat de mannen aan boord deden nader besproken. Ook de lonen, arbeidsvoorwaarden en nevenwerkzaamheden komen hier aan bod. Het werk van zeemansvrouwen staat centraal in hoofdstuk 6. Verrichtten vrouwen in zeevarende gemeenschappen bij afwezigheid van een groot deel van de mannelijke beroepsbevolking betaalde arbeid in sectoren die normaal gesproken door mannen gedomineerd werden of hadden zij hun eigen arbeidsterrein en in hoeverre waren vrouwen met hun werk in staat bij te dragen aan het gezinsinkomen? Vervolgens ligt de focus op het zeemanshuwelijk. Welke invloed had de lange afwezigheid van de mannen op dit huwelijk? Zowel de demografische, sociale als emotionele aspecten van de scheiding tussen de echtelieden krijgen hier aandacht. In hoofdstuk 8 worden sociale status en beroepsidentiteit van zeelieden onderzocht. Tot welke sociale laag in de samenleving behoorden zeemansgezinnen en vormden zij een duidelijk herkenbare groep? In het laatste hoofdstuk staat het godsdienstig leven van de inwoners van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde centraal. Had het feit dat zeelieden zich buiten de invloedssfeer van de kerk en samenleving bevonden invloed op hun geloof? Welke rol speelde de kerk in het leven van zeemansvrouwen? En in hoeverre was de nabijheid en afhankelijkheid van de zee bepalend voor de religieuze beleving van de inwoners van zeevarende gemeenschappen?